

**QASHQADARYO VA SURXONDARYO QIPCHOQ DIALEKT VA
ETNOGRAFIK ZAMONALARINI YAXLIT O'RGANISH MUAMMOLARI**

Raxmanov Botir Abdurasulovich

Tadqiqotchi.

Boypo'latova Sevinchxon A'zam qizi

Talaba.

Qo'ziboyeva Sabokat Alisher qizi

Talaba.

Termiz agrotexnologiyalar va innovatsion rivojlanish instituti, Termiz tumani.

botirjonrahmonov99@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10067310>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qashqadaryo va Surxondaryo dialektal etnografizmlarining turlari, ularning o'xshash va farqli jihatlari haqida so'z yuritiladi. Voha shevalariga xos etnografizmlarni o'rganish muammolari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: umumturkiy so'z, etnografizmlarining turlari, dialekt, etnografiya, etnografizm, lingvomadaniyat, etnografik maqollar, etnografik leksika, marosim leksikasi, diniy motivlar.

**PROBLEMS OF COMPREHENSIVE STUDY OF KIPCHOK DIALECTS AND
ETHNOGRAPHISM OF KASHKADARYA AND SURKHANDARYA**

Abstract. This article talks about the types of dialectal ethnography of Kashkadarya and Surkhondarya, their similarities and differences. The problems of studying ethnographies specific to the oasis dialects are discussed.

Key words: common Turkish word, types of ethnography, dialect, ethnography, ethnography, linguistic culture, ethnographic proverbs, ethnographic lexicon, ritual lexicon, religious motives.

**ПРОБЛЕМЫ КОМПЛЕКСНОГО ИЗУЧЕНИЯ КИПЧОКСКИХ ДИАЛЕКТОВ
И ЭТНОГРАФИЗМА КАШКАДАРЬИ И СУРХАНДАРЬИ**

Аннотация. В данной статье говорится о типах диалектной этнографии Кашкадарьи и Сурхандарьи, их сходствах и различиях. Обсуждаются проблемы изучения этнографии, характерной для оазисных диалектов.

Ключевые слова: общетюркское слово, виды этнографии, диалект, этнография, этнография, лингвокультура, этнографические пословицы, этнографическая лексика, ритуальная лексика, религиозные мотивы.

Bugungi zamonaviy tilshunoslikda quyidagi sohalar ustuvor va dolzarb bo'lib turibdi. Bular: psixolingvistika, antropolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika va lingvokulturologiya sohalaridir. Dialekt va etnografizmlarni keng ko'lamda ilmiy asosda o'rganish bevosita etnolingvistika va lingvokulturologiya yo'nalishlarida olib borilayotgan tadqiqotlarning samaradorligiga ham bog'liq. Sababi, hozirda dialekt va etnografizmlarni etnolingvistik va lingvomadaniy aspektida o'rganish muhim tadqiqot zaruriyati bo'lib turibdi.

O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. Prof. Y.D.Polivanov asrimiz birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida o'zining ilmiy ishlarida ma'lumot bergan edi¹. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga molikdir. Hozirgi zamon jonli sheva va etnografizmlari yozma yodgorliklarda, shuningdek, hozirgi adabiy tilimizda ham uchramaydigan ko'pgina so'z va so'z formalari, lug'aviy birliklarni o'zida saqlab qolganki, ularni asosli ravishda o'rganish tilning uzoq zamonlardagi holatini aniqlashda yordam beradi².

“Agar zudlik bilan kekxa avlod nutqida saqlanib kelayotgan noyob so'z va iboralar zudlik bilan yig'ib olinmasa, barcha ma'sulyatni o'z zimmamga olib aytamanki, ular hofizasidagi bir qism dialektizmlar umuman yo'qolib ketishi mumkin”,³ degan edi akademik Sh.Shoabdurahmonov. Olimning aytgan fikri bugun ham ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Bizga ma'lumki, o'zbek tili qarluq, qipchoq, o'g'uz lahjalariga ajratiladi. Bu lahjalar leksik, morfologik, fonetik jihatdan bir-biridan farq qiladi. Qipchoq lahjasi, asosan, “j” lovchi va “a”lovchi hisoblanadi. Qipchoq lahjasi hududiy jihatdan Jizzax, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarini o'z ichiga oladi. Qipchoq shevasini A.SHermatov, T.Nafasov, A.Jo'rayev, A.Mamatqulov, A.Ishayev, A.Nosirov, Sh.Muhammadjonov, Q.Mamayev, S.Rahimov kabi olimlar o'rgangan. Ular o'z ilmiy izlanishlari orqali qipchoq lahjasining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib bergan.

Biz Qashqadaryo va Surxondaryo viloyati shevalarini o'rganib shunga amin bo'ldikki, Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod, Yakkabog', Chiroqchi tumanlarida yashovchi aholi shevasi bilan Surxondaryo viloyati aholisi Jarqo'rg'on, Qiziriq, Qumqo'rg'on shevasida o'xshashlik juda ko'p. Bunga sabablardan biri hududiy yaqinlik bo'lsa, yana bir sabab doimiy qarindoshlik aloqalari va tumush tarzidagi o'xshashlik hisoblanadi.

¹Reshetov V.V., Shoabdurahmonov Sh. O'zbek dialektologiyasi. T.: O'qituvchi, 1978.

²Rahimov S. Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati. Toshkent, 1995.

³SHoabdurahmonov SH. O'zbek adabiy tili va o'zbek xalq shevalari. Toshkent, 1962.

• ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM ISTIQBOLLARI •

ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

Kuzatishlar va o'rganishlar natijasida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyati etnografizmlarini quyidagi tematik guruhlariga bo'lish mumkin:

1) milliy urf-odatlar, marosimlar, an'analar va qadriyatlarning nomlarini anglatuvchi etnografizmlar: oshxudayi, darvishona, xatim, pitro'za, dangana, toqson kirsas, to'rg'ay qadamicha kun uzayar;

2) urug'-qabila nomlarini bildiruvchi etnografizmlar: tortuvli, oboxli, ko'sa, rayimto'da, arab, mo'nkaovul kabi;

3) oziq-ovqat va uy-ro'zg'or buyumlari nomlarini anglatuvchi etnografizmlar: jalama, nonbosti, nonto'shama, g'ilmind, chopqi, juvaldiz va boshqalar;

4) kiyim-kechak hamda taqinchoq nomlarini bildiruvchi etnografizmlar: charchi, lachak, kurta, massi, mo'kki;

5) chorvachilik va dehqonchilik bilan bog'liq etnografizmlar: to'l, to'la, chuvuz, gilagay, qog'anoq, ko'nargi, tomizg'i, uyutma, iydirma, enchi, chagana, kuvi(kubi), tuvcha, to'xli, shishak, chibin, boyidi.

Quyidagi jadval orqali Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida qo'llaniladigan dialekt va etnografizmlarning o'xshashligini ko'rish mumkin.

<i>Qashqadaryo viloyatida qo'llaniladigan dialekt va etnografizmlar (B.Jo'rayev "Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari" kitobi asosida)</i>	<i>Surxondaryo viloyatida qo'llaniladigan dialekt va etnografizmlar (S.Rahimov "Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati" kitobi asosida)</i>
shibirdamoq – pichirlamoq	shibirdamoq – pichirlamoq
shirvoz – emadigan (hali sutdan ayrilmagan qo'zi)	shirboz – olti oylik sutdan ayrilmagan qo'zi;
Shirbirich – shirguruch (sutda pishiriladi)	shirbirich – sutda pishirilgan guruch;
ovloq—pana, chekka joy	ovloq—pana, chekka joy
chunoq – xasis	chunoq – xasis
chinoq – qulog'i kertik mol	chinoq – qulog'i kertik mol
ayna – murojaat uchun ishlatiladigan so'z	ayna – murojaat uchun ishlatiladigan so'z
oyg'oq – shatta, janjalkash	ayg'aq – shatta, janjalkash
ural – boshning tarki birikkan joyda o'sgan kokil	ural – boshning tarki birikkan joyda o'sgan kokil
alag'alay – qandaydir, allaqanday	alag'alay – qandaydir, allaqanday

• ZAMONAVIY ILM-FAN VA TA'LIM ISTIQBOLLARI •

ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI

aptap – quyosh	aptap – quyosh
chuvoq – issiq	chuvaq – issiq
atqamar – uch tomoni berk joy	atqamar – uch tomoni berk joy
oxmoy – paxta yog'i	axmay – paxta yog'i
arqayin – bamaylixotir	arqayin – bamaylixotir
ottaba – oftoba	attaba – oftoba
tutandiriq – quruq o'tin	tutantiriq – quruq o'tin
Uvuz – yangi tug'gan mol suti	uvuz – yangi tug'gan mol suti
uchunmoq – qo'rqmoq	uchunmoq – qo'rqmoq
to'rsalak – lo'ppi, semiz	to'rsalak – lo'ppi, semiz
tuyato'pon – sabziga o'xshagan yovvoyi o'simlik	tuyato'pon – sabziga o'xshagan yovvoyi o'simlik
to'bal – qashqa	to'bal – qashqa
allamchi – aldoqchi, yolg'onchi	allamchi – aldoqchi, yolg'onchi
taxtay – sabzi to'g'raydigan taxtacha	taxtay – sabzi to'g'raydigan taxtacha
boybicha – xotin-qizlarga murojaat	baybicha – baycha, xotin-qizlarga murojaat
baqimti – qo'ldan kelgancha	baqimti – qo'ldan kelgancha
tobaq – milliy kurashda polvonlar uchun qo'yiladigan sovrin	tabaq – milliy kurashda polvonlar uchun qo'yiladigan sovrin
berman-narman – nari-beri	berman-narman – nari-beri
siyirmoq – shilmoq	siyirmoq – shilmoq
vo'pka – hovliqma	vo'pka – hovliqma
boyinsa – tengqur	boyinsa – tengqur
siyir – sigir	siyir – sigir

Surxondaryo “j” lovchi shevalari fonetikasida tojik tili ta'siri sezilarli ekanligini uchratish mumkin. Bu o'ziga xoslik Machay shevasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Qashqadaryo va Surxondaryo shevalarining yana bir o'xshash tarafi shundaki, Yakkabog' tumani, Dehqonobod tumaning ayrim joylaridagi shevasida ham xuddi shunday tojik tilining ta'siri seziladi. Bu shevaga xos xususiyatlardan biri ular “o'” va “i” tovushlarini cho'zib talaffuz qiladi. Masalan, jilon, jo'l, jilamoq so'zlarida “o'” va “i” tovushlari urg'u bilan aytiladi.

1 Yuqoridagi fikrlarga tayangan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, Qashqadaryo va Surxondaryo dialekt va etnografizmlarini taqqoslash asosida ilmiy tadqiqot olib borish zarur.

2 Ushbu hududda yashovchi qipchoq dialekt va etnografizmlarini o'rganish barobarida boshqa viloyat qipchoq vakillari nutqini keng asosda o'rganishga zamin yaratadi (Samarqand, Jizzax qipchoq shevalari).

3 Qashqadaryo va Surxondaryo dialekt va etnografizmlarini "Janubiy O'zbekiston" nomi ostida yaxlit dialektal etnografizmlar lug'atini yaratish (bunga viloyatlar kesimida bajarilgan ishlarni yanada boyitish lozim).

4 Janubiy O'zbekiston hududida amalga oshirilgan dialektologik tadqiqotlarni davom ettirish va ularni etnolingvistikva lingvokulturologik aspektda o'rganishni rag'batlantirish kerak. Masalan, N.Mirzayevning "O'zbek tili etnografizmlarining izohli lug'ati" hajmini bir necha barobar oshirish mumkin.

S.Rahimovning "Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati" da 3500 sheva so'zlari berilgan. Bu ham juda kam va buni taxminan 20000 ga yetkazish mumkin. Qolaversa, bu lug'atdagi ko'pchilik shevaga oid so'zlar etnografizm darajasiga kelib qolgan.

Maqolamiz so'ngida shuni aytmqchimizki, obyektimiz hududida amalga oshirilgan tadqiqotlarning aksariyat qismi sobiq ittifoq davrida olib borilganligini hisobga olsak, ularning ilmiy izlanishlarida etnografizmlar masalasini yoritishga deyarli e'tibor qaratilmagan (bu sobiq ittifoq mafkurasi ta'siri bilan bog'liq).

REFERENCES

1. Reshetov V.V. Shoabdurahmonov S.H. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, "O'qituvchi", 1978.
2. To'ychiboyev B., Hasanov B. O'zbek dialektologiyasi. Toshkent, 2004.
3. Jo'rayev B. Yuqori Qashqadaryo o'zbek shevalari. Toshkent, 1969.
4. Rahimov S. Surxondaryo o'zbek shevalari lug'ati. Toshkent, 1995.

MODERN SCIENCE
& RESEARCH